

Gábor Kálmán:

Társadalmi egyenlőtlenségek – a fiatalok esélyei

Pro és kontra

Napjaink egyik vitatott kérdése az oktatási rendszer szerkezetváltása. Szenvedélyes viták folynak arról is, hogy csökkentek vagy pedig növekedtek a tanuló fiatalok esélyegyenlőtlenségei. Az egyik oldalon az a nézet uralkodik, hogy ez a rendszer nyitottabbá vált a szerkezetátalakulás során, mások pedig azt hangsúlyozzák, hogy a kilencvenes évek változásai a rendszer "elitközpontúságához" vezettek. Az egyik nézet képviselői a rendszer sokféleségét, a másik nézet képviselői annak kettészakadását, illetve az iskolázatlan, falusi társadalmi csoportok gyerekeinek az oktatási rendszerből való egyre nagyobb mértékű kirekesztődését hangsúlyozzák. Az egyik nézet képviselői a piac-kompatibilis iskolarendszer létrejöttének elkerülhetetlenségét, mások a piacnak az esélyegyenlőségre gyakorolt romboló hatását emelik ki. A piac-kompatibilis oktatás mellett érvelők – különösen a felsőoktatás területén – azt hangsúlyozzák, hogy a különböző társadalmi csoportok tudatosan megválasztják, hogy hol, milyen irányban tudnak karriert csinálni. A másik tábor viszont azzal érvel, hogy a társadalmi szelekció a felsőoktatási rendszerben soha nem volt olyan erős Magyarországon, mint a kilencvenes években. Ezt támasztják alá azokkal az adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy az elit jellegű felsőoktatási intézményekben (művészet, tudomány, orvosi) tanuló hallgatók nyolcvan százaléka a középiskolák mintegy egynegyedéből kerül be.

A kétféle forgatókönyv és a társadalmi egyenlőtlenségek

A magyarországi viták kapcsán legyen szabad az olvasót azokra a nyugat-európai vitákra emlékeztetni, melyek a társadalmi egyenlőtlenségek és az ifjúság viszonyának elemzése, illetve a fiatalok jövőbeli kilátásának latolgatása során felvetődtek. E viták kiindulópontja: az ifjúságkutatásban új korszakba léptünk. A hetvenes évek elméleti és módszertani szempontból innovatív ifjúságkultúra-kutatási tradícióját megdőntötték azok a kijózanító hatású beszámolók és elemzések, amelyek a nyolcvanas évtized ifjúsági munkanélküliségének természetéről és társadalmi következményeiről szólnak. Azt hangsúlyozzák, hogy jelenleg olyan strukturális változások várhatók, amelyek – legalábbis potenciálisan – kihatással vannak az "ifjúság" fogalmára és a fiatalokra mint szociális kategóriára egyaránt. A demográfiai, technológiai és gazdasági változások, az oktatás és képzés módosítják az ifjúsági átmenetek szabályozó mechanizmusait is. Továbbra is vitatott kérdés marad: a fiatalok értékei, életükkel, jövőjükkel

kapcsolatos attitűdjei szintén változnak-e, és ha igen, hogyan? És ha így van, az ilyen változások úgy jelentenek-e pluszt a strukturális változásokhoz képest, hogy függetlenek tőlük, avagy alapjában részét képezik azoknak? (Chisholm 1993. 49.)

Az "ifjúság" új fogalmát, a fiatalok helyzetét meghatározó társadalmi egyenlőtlenségeket a "társadalomalatti osztály" tézisével kapcsolják össze. Halsey kimutatta, hogy a hetvenes évek közepétől a jómódú többség és a leszakadt kisebbség közötti különbségek elmélyültek. A szegénység egyre terjedt. Szerinte 1983-ban a brit lakosság 36%-a élt olyan vagy ahhoz közeli szinten, hogy segélyekre szorult. A "két ország" mindinkább lakóhely szerint is elkülönült: a többoldalúan depriváltak mindinkább romló körülmények között a belvárosban rekednek meg, míg azok, akik ezt anyagilag megtehetik maguknak, a külső városrészbe költöznek. (Halsey 1988 29.) A német ifjúságkutatók pedig azt a megállapítást fogadták el, miszerint olyan társadalmi változások zajlanak le, hogy a társadalom csaknem egésze jómódú középosztállyá válik, amely az "ifjúságra" mint egységes kategóriára nézve általános érvényű következménnyel jár.

Az ifjúság és a társadalmi egyenlőtlenségek viszonyának lehetséges alternatívája beágyazódik a posztindusztriális társadalom jövőjéről és a társadalmi munkamegosztásról folyó vitákba, amely a fejlett társadalmak strukturális munkanélkülisége, technológiai innovációja és a jövedelemelosztása fényében zajlanak. Ebben a vitában az ifjúságra nézve két scenárió rajzolódik ki.

Az egyikben, a munkanélküliség scenáriójában Nagy-Britanniában a hetvenes évek során kialakult "két ország" modell fennmarad egy, a hátrányos helyzetűek alkotta rugalmas munkaerő-tartalékokkal, amely a kettős munkaerőpiac másodlagos szektorát képezi. Az ehhez kapcsolódó társadalmi kockázatok nyilvánvalóak. Az ifjúsági zavargások lehetősége ezek közül csak az egyik, az etnikai zavargásokkal való összekapcsolódás pedig robbanó hatású, mivel az etnikai/faji kisebbségek ifjúsága egyre inkább hajlamos kedvezőtlen helyzetét az intézményesített rasszizmusnak tulajdonítani.

A másik, a szabadidő megnövekedésének scenáriója letörölné a stigmákat a nem-foglalkoztatottakról, akik egy új "dologtalan" szabadidős osztály alapját képeznék. Ennek az elmozdulása a munka-scenárió felé a tanulás felértékelődéséhez és a fiatalok középosztályba integrálódásának felgyorsulásához vezet.

Napjaink magyar társadalmának átalakulásában mindkét — fiatalokat érintő — scenárió benne rejlik. A kérdés különösen aktuális a kelet-európai társadalmakban, ahol az ipari társadalmak úgy követték az elmúlt negyven évben a nyugat-európai ipari társadalmakat, hogy társadalmi berendezkedésükben a kelet-európai mintákat kényszerültek követni. Azaz: a társadalmi egyenlőtlenségek értelmezésekor nem kerülhetjük meg a társadalmi átalakulás kérdését.

A hatalmi struktúra átalakulása és nemzedékváltás.

A mobilitás csatornái

A hatalmi struktúra értelmezése nélkül nem adhatunk választ a kelet-európai ipari társadalmak átalakulására, amelyet nagy mértékben befolyásolt az oktatási rendszer hatalomközpontú szabályozása. A szocializmus lényege a munkaerő és a tulajdon korlátozása. Ennek következtében primátust kap az ideológia és a bürokrácia. Az elitek tagoltsága a politikai hatalmi és ideológiai síkon következik be. Szelényi — Konráddal írt — könyve éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy ez az elit úgy alakult át, hogy a káderréteg mellett megjelenik egy iskolázottabb technokrata-réteg. A hatvanas évekig dinamikusan növekvő iskolázottság eljut addig a szintig, hogy a káder-bürokrata-rend mellett a szakértelmiség is egyre fontosabb szerepet játszik; létrejön a szocializmus technokráciája. Kialakul a felemelkedés két csatornája: a politikai intézményrendszeren belüli és az állami oktatási rendszer. A hatvanas évek végétől a humán értelmiség csoportja ebben a hatalmi törekvésben vesztes lett. A nyolcvanas években már három csatorna működik: a politikai főiskola, marxista-leninista egyetemek, az állami egyetemek és az underground, azaz: házi egyetemek. Ezek mind eltérő tudású és társadalmi háttérű elitcsoportokat hoztak létre, és mindhárom csatornán felvetődik a nemzedékváltás kérdése.

A mobilizációs csatornák hármassága, ami a nyolcvanas évek elején kialakult, egyben az iskolai tudás különböző tereit, értékeit is jelenti. Az MSZMP-hez tartozó politikai főiskola, az állami egyetemek intézményes keretei és ezek underground csatornái a hetvenes évek elején igazolják a Szelényiek által felvetett elit társadalmi szerkezetét. Ennek lényege: kialakul egy technokrácia és egy marginalizálódó értelmiség. Ez az elitszerkezet előrevetíti az átalakulás ütemének felgyorsulását, melynek napjainkig visszatérő jelensége a nemzedékváltás kérdése (Szalai 1994, Szalai 1996).

A helyi társadalom és nemzedékváltás

A társadalmi szerkezet újratagolódása és a nemzedékváltás kérdése erőteljesen felszínre kerül, ha a helyi társadalom vonatkozásában nézzük az új elitstruktúra kialakulását. Ehhez a megközelítéshez két szempontot érdemes kiemelni:

- a)** Szocialista bürokrácia átalakulása, ezzel az új elitstruktúra kialakulása: a pártrend és a technokrácia kettősségével. Ez származásban és iskolázottságban is különbözőségeket takar.
- b)** Az átalakulás kezdetével a kettős társadalmi szerkezet is kialakul. Ekkor fontossá válik ennek értelmezése is. Kemény István már az átalakulás kezdetén hangsúlyozta, hogy hatalom a magyarázó ereje e társadalomszerkezetnek. "A pártközpont által diktált monolitikus hatalommegosztás az egyik (és 1963-ban a fontosabbik) kiindulópont. Mint egy későbbi tanulmányomban írtam, állami tulajdonban volt a földek, az energiaforrások, a

városi telkek és a termelőeszközök java része; az állam rendelkezett az ország munkaerővel; az állam szabta meg a munka díjazását is. Az állami tulajdon fölött a politikai bizottság rendelkezett; a gazdasági uralmon kívül kezében volt a politikai, a katonai, a kulturális és az információs hatalom is. Ugyanakkor úgy véltem — és úgy vélem most is –, hogy a Rákosi-terrornak és a Kádár-rezsim megtorlási időszakának (1957-1963) nem sikerült a korábbi társadalmi szerkezetet felszámolnia. Két építményt, két szerkezetet láttam magam előtt: az egyik az utánzással született kommunista szerkezet volt, a másik az évszázadok alatt kialakult bonyolultabb és szövevényesebb szerkezet." (Kemény 1994)

A Kemény által felvett hatalmi elem mellett van a társadalom mélyében egy másik is: a második gazdaság megjelenése, a piaci viszonyok kiépülése. A második gazdaság fontos szerepet játszik az elitstruktúrák megváltoztatásában: lehetett valaki a pártbürokráciának vagy a technokráciának tagja, de döntő céljává válik, hogy a politikai privilégiumait gazdaságivá váltsa át. Az olyan tanulmány, mint például Az utolsókból lesznek az elsők?, amely leírja, hogyan tudja a pártbürokrácia tudását konvertálni az átalakulás során, értelmetlen lenne, ha nem vennők figyelembe, hogy a hetvenes évek városi párttitkárai hogyan ügyeskedték ki a második állami lakást anyósuk nevére (Kolosi Tamás — Róna-Tas Ákos 1992). Ahogyan nem hagyhatjuk figyelmen kívül az elnyomott parasztok, munkások kompenzációs stratégiájával párosuló kispolgárosodási törekvéseit sem. Ez a folyamat a 90-es években felgyorsult azáltal, hogy a burzsoává válás lehetősége elérhető céllá lett.

Ha a helyi társadalom szerkezetét vizsgáljuk, akkor látjuk, hogy eltérő volt az állami ipar kiépítettsége. Mindegyiket viszont átszötte az a hatalmi struktúra, amelyet a kommunista párt dominanciája testesített meg. A pártnömenklatúra azonban a szocialista ipar fellegvéraiban is érintkezett a második gazdasággal, a téész-melléküzemágakkal, a vgmk-kal, és jól tudta konvertálni kapcsolatait a spontán privatizációs folyamatokban.

A lokális társadalmak között különbséget tehetünk aszerint is, hogy mennyire váltak válságövezetökké, hol volt a szocialista nagyipar fellegvéra, hol volt jelentősebb a mezőgazdasági kistermelés és gazdálkodás. A nyolcvanas évek végére a különböző területek elitjei átalakuláson mentek keresztül, melynek lényege, hogy a pártbürokrácia a hagyományos elit hatalmát a gazdaságba konvertálja át.

Az állami ipari struktúrában a hetvenes években diplomázott nemzedék a nyolcvanas évekre osztályvezetői funkciókat tölt be, ez lesz napjaink burzsoáziája. A burzsoává válást éppúgy elősegítette a KISZ-es múlt, mint a második gazdaság ismerete. A helyi hatalmi szerkezet nemzedékváltását pedig nem véletlenül a nyolcvanas években kialakult hármass mobilítási csatornának, politikai csatornájának utolsó nemzedéke a BIT-esek testesítik meg. Ebben a versenyben a nyolcvanas évek végén feltűnt fiatal — underground kapcsolatokkal rendelkező — politikusi nemzedék háttérbe szorult, hogy napjainkra az undergroundot elfelejtve divatos yuppie öltözetben újra megjelenjék.

Az oktatási rendszer átalakulása és a fiatalok esélyei

A társadalmi átalakulás és a fiatalok esélyeinek értelmezésében figyelembe kell venni a demográfiai tényezőket, a közoktatási rendszer átalakulását és azzal összefüggésben a munkaerőpiaci helyzet alakulását.

A 90-es éveknek legfontosabb tendenciái az iskolai végzettség hosszú távú emelkedése, a másik tendencia az 1974 és 1976 között született nagyobb létszámú korosztály átvonulása az oktatási rendszeren. Végül igen lényeges oktatáspolitikai változtatások történtek: a felsőfokú intézetek ösztönzése a hallgatói létszám emelésére, a középfokú oktatásban érettségit adó típusok kiterjesztése, szakmai iskolai képzésben résztvevők létszámának csökkentése (Andorka 1996).

A magyar oktatási rendszer átalakulása felgyorsult, miközben az oktatási rendszer esélyegyenlőség-központú ideológiája több ponton megkérdőjeleződött. A megkérdőjelezés nem feltétlenül az egyenlőtlenségek növekedésének következménye, hanem inkább annak, hogy a tömegesedés, demokratizálódás, globalizálódás nem vezet az egyenlőtlenségek csökkenéséhez, hanem új típusú egyenlőtlenségek jönnek létre. (Lukács 1996)

A magyar oktatási rendszeren a nemzedékek átvonulásában meghatározó szerepet játszanak a demográfiai tényezők, a regionális és az etnikai különbségek. Az iskolaszervezet-váltással felbomlott a vertikális iskolaszervezet, a gimnáziumok lefelé terjeszkedésével elmosódott az alap- és középfok közötti, a szakközépiskolák felfelé terjeszkedésével pedig a középfok és felsőfok közötti határ. Vitás kérdés: csökkent-e, illetve növekedett-e az iskolarendszer átjárhatósága.

A rendszerváltás a szakképzés területén jelentette a legnagyobb kihívást. A kihívásra adott válaszok igen differenciáltak — a szakképzés az a terület, amelyben egyre inkább az iskolán kívüli képzés szerepe növekszik — illetve ennek mentén ragadható meg leginkább a felnőttoktatás átalakulása (Liskó Ilona 1996a, Liskó 1996b).

A középosztályá válás esélye és underclass. Következtetések

A közoktatási rendszer átalakulása növelte a versenyt az általános iskolák, illetve a gimnáziumok között azért, hogy az utóbbi nyolcosztályos gimnáziummá alakult. Az iskolák közötti verseny nyomán felerősödő szelekció a társadalmi szelekció felerősödésével járt együtt. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a gimnazista nyolcadikosok (a szülők iskolázottságát, foglalkozási pozícióját és anyagi helyzetét tekintve) sokkal előnyösebb szülői háttérrel rendelkeztek, mint az általános iskolák nyolcadikosai. A gimnáziumnak viszont, hogy vezető szerepét megőrizze, növelnie kellett a környező falvakból bekerülő arányát, azaz az iskolai szelekció erősödése növekvő területi nyitottsággal párosult.

Az iskolai szelekció előre hozatala, illetve az általános iskolák közötti verseny a nyolcadikosok társadalmi összetételét két irányba befolyásolja: növekszik a különbség a "jó", illetve "rossz" iskolák között, valamint növekszik a különbség az iskolán belül. A legmarkánsabb új jelenség az "underclassból" (alacsony iskolázottságú, tartósan munkanélküli szülők) származók növekvő elkülönülése, amely gyakran etnikai (roma gyerekek) elkülönülését is jelenti. Az általános iskolák közötti verseny viszont növeli az iskolák területi nyitottságát. (Az utóbbi időben viszont az iskolák próbálják "mederben" tartani az iskolaválasztás szabadságát.)

Az általános iskolai szelekció még inkább érvényesül a középiskolában. Vizsgálatunk Tamásiban és Győrött is megerősíti, hogy a szakmunkásképző, szakközépiskola, gimnázium iskolatípus szerinti különbözősége a tanulók társadalmi összetételének a különbözőségét is jelenti, vagyis a gimnáziumi tanulók kerülnek ki (a szülők iskolázottságát, a foglalkozási pozícióját, anyagi helyzetét tekintve) a legelőnyösebb családi környezetből, majd a szakközépiskolások, és az utóbbiaktól élesen elkülönülnek a szakmunkástanulók. A szakmunkástanulók belső differenciáltsága igen erős, mindenekeelőtt az "underclassból" jövők és a "többiek" között húzódik, illetve ezen iskolatípusban rajzolódna ki az anyagi különbségek. A három iskolatípuson belül a szakmunkásképzőben, valamint a szakközépiskolában a legmagasabb a bejárók, kollégisták aránya.

A korai szelekciónak a nyolcadikosok felsőoktatási intézményekbe való továbbtanulási szándékát nézve meghatározó szerepe van: Tamásiban a gimnazista nyolcadikosok közül mindenki tovább akar tanulni, a nem gimnáziumi nyolcadikosoknak viszont mintegy kétötöde érettségit adó intézménybe szeretne tanulni, kétötöde pedig már nyolcadikban elhatározta, hogy felsőfokú intézményben szeretné folytatni tanulmányait. A továbbtanulási szándékokban mutatkozó különbség a szakmunkásképző és az érettségit adó intézmények között húzódik. A hetvenes évekhez képest a szakmunkástanulók és szakközépiskolások továbbtanulási szándékában egy felfelé tolódás figyelhető meg: a szakmunkástanulóknak mintegy kétharmada szeretne továbbtanulni, igaz döntő többségük érettségit szeretne szerezni. A szakközépiskolásoknak négyötöde, a gimnazistáknak pedig kilenc-tizede szeretne felsőfokú intézménybe továbbtanulni. A szakközépiskolások továbbtanulási szándéka inkább korlátozódik arra a szakterületre, amely a szakközépiskola profilja (Tamásiban a közgazdaságtan), a gimnazistáké univerzálisabb, de mindkét iskolatípusban a továbbtanulni szándékozók fele a főiskolát választotta.

A tamási vizsgálat azt a hipotézist erősítette meg, hogy a közoktatási rendszer átalakulása az iskolai szelekció felerősödésével jár. Óvatosan kell azonban bánnunk azzal a következtetéssel, hogy ez a társadalmi szelekció felerősödését is eredményezte. Ennek oka, hogy az iskolai, illetve iskolán belüli szelekció társadalmi szelekcióként az underclassból jövők, és a többiek közötti szakadékot mélyíti. Az iskolai szelekció felerősödése jelentősen megnövelte a területi mobilitást, amely a "többség" számára növelte az iskolaválasztás, illetve a továbbtanulás

esélyét. A továbbtanulási esélyek növekedésének az egyik legfontosabb tényezője a piaci rendszer kiépülése, és ebben a rendszerben helyüket megtalálók számára egyre fontosabbá válik a gyerek iskolai taníttatása. A piaci rendszer kiépülése nem csökkenti, hanem növeli a továbbtanulási esélyeket.

A fiatalok esélyének megítélése szempontjából meghatározó jelentőségű a felfelé kúszó mobilitás jelensége (climbing mobility), amelynek egyfelől kedvez a piaci rendszer kiépülése, másfelől a közoktatási rendszer átalakulása (a szakmunkásképzők, szakközépiskolák "felfelé" orientálódása, amely mindkét iskolatípusban a továbbtanulási szándék fokozódásával jár (a szakmunkástanulók számára az érettségi, a szakközépiskolások számára a korábbi évtizedekkel szemben a felsőfokú képzettség megszerzése). E folyamat mellett azonban két tendencia felerősödése figyelhető meg: egyrészt az elitbe való bekerülés egyre nehezebbé válása – ezt mutatja az, hogy a gimnáziumok elit jellege tovább nőtt –, másrészt az iskolázatlan, szakképzetlen rétegek gyerekeinek végleges leszakadása.

A győri vizsgálat erősítette meg azt a meggyőződésünket, hogy a közoktatási rendszer felőli megközelítésünk nem lehet teljes, ha nem vizsgáljuk meg, milyen szerepet játszanak a felekezeti iskolák az esélyegyenlőség alakulásában. Azt gondoljuk, hogy két egymásnak ellentmondó hipotézist kockáztathatunk meg:

A felekezeti iskolák az élesedő konkurenciaharcban "elitképző" feladatukat hangsúlyozzák, következésképpen a bekerülés a felekezeti iskolába egyre erősödő társadalmi szelekcióval jár.

A felekezeti iskolák az élesedő konkurenciaharcban a szociális problémák, a leszakadó rétegek megállítására szolgáló kompenzáló programok kialakítására törekednek.

Az egyetemi hallgatói vizsgálataink előzetes eredményei alapján két hipotézist kockáztathatunk meg:

Az egyetemi hallgatók családi háttérében meghatározó a szülők iskolai végzettsége, azaz a kulturális tőke, ez azonban a gazdasági tőke fokozódó szerepével párosul. A gazdasági tőke növekvő szerepe viszont egy másik vizsgálattal, illetve a jogászhallgatókkal készített mélyinterjúkkal összhangban azt is jelenti, hogy az egyetemi hallgatók jelentős része elsőgenerációs értelmiségi lesz. A mélyinterjúk azt is megmutatják viszont, hogy a szülők az adott település (többnyire falu, illetve kisváros) — elsősorban vállalkozásuk révén — befolyásos polgárai.

IRODALOM

- 1.** Andorka Rudolf: Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940-1990, Statisztikai Szemle, 1992. 4-5. 301-324.
- 2.** Uő. A magyar társadalom: a múlt öröksége, a rendszerváltás problémái és lehetséges jövőbeli fejlődés 2005-ig. I-II. Valóság, 1995. 4. és 5., 63-91., illetve 37-53.
- 3.** Uő. A társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Társadalmi riport 1996. Szerkesztette: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György. Bp., TÁRKI-Századvég, 16—44.
- 4.** Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék (1968 - 1988). Bp., T-Twins Kiadó. 1995.
- 5.** Chisholm, Lynne: Élesebb lencse vagy új kamera? In: Civilizációs korszakváltás és ifjúság. Szerkesztette: Gábor Kálmán, Szeged, 1993.
- 6.** Dahrendorf, Ralf: Reflections on the Revolution in Europe. New York, Random House, 1990.
- 7.** Gábor Kálmán: Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás. Educatio Füzetek. 1996. 13-34.
- 8.** Halsey, A. H. British Social Trends Since 1900, revised ed., London, Macmillan 1988.
- 9.** Jelentés a magyar közoktatásról (eds.: Halász Gábor – Lannert Judit), Bp.,1995 Országos Közoktatási Intézet, 41.
- 10.** Kemény István: Szemináriumi előadás a posztindusztriális társadalomról. In: Szociológiai írások. Szerk. Gábor Kálmán, Kemény István. Szeged, 1992.
- 11.** Uő. Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon. Párizs, Magyar Füzetek 1. In: Kemény (1992)
- 12.** Uő. A központosított gazdaság és a civil társadalom. In: K. I.: Közelről és távolból. Bp., Gondolat Könyvkiadó. 1986.
- 13.** Uő. Velük nevelkedett a gép. Szociológiai Tanulmányok. Bp.,1990. VITA
- 14.** Uő. Szociológiai írások. Szerkesztette: Gábor Kálmán, Kemény István, Szeged, 1992. Replika Könyvek 1.
- 15.** Uő. Doktori értekezés tézisei. Szociológiai írások. Bp.,1994.
- 16.** Uő. Társadalmi átalakulás és ifjúság. Bp., 1996. (Kézirat)

- 17.** Uő. A magyarországi roma (cigány) népességről. Magyar Tudomány, 1997. 6., 644-656.
- 18.** Uő. A romák és az iskola. Educatio, 1996. 2., 71-83.
- 19.** Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: Cigány tanulók az általános iskolában. Educatio Füzetek. 1996. 3., 7-101.
- 20.** Kozma Tamás: Ifjúság és oktatás. Educatio, 1995. 2. 208-222., illetve 216.
- 21.** Uő. Településhálózat és iskolarendszer. Educatio, 1996. 2., 248-259.
- 22.** Lannert Judit: Változások a hazai iskolaszervezetben. Educatio, 1996. 2., 215-230.
- 23.** Liskó Ilona: Elit oktatás és iskolaszervezet. Educatio, 1995. 4., 727-732.
- 24.** Uő. A szakmunkásképzés alternatívái. Educatio, 1996. 1., 1-14.
- 25.** Uő. A szerkezetváltás első hulláma. Educatio, 1996. 2., 260-273.
- 26.** Lukács Péter: Iskolarendszerek a fejlett országokban. Educatio, 1996. 2., 203-214.
- 27.** Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos: Az utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. Szociológiai Szemle, 1992. 2, 3-26.
- 28.** Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1989.
- 29.** Szalai Erzsébet: Útelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után. Budapest-Szombathely, Pesti Szalon Kiadó – Savaria University Press, 1994.
- 30.** Uő. Az elitek átváltozása. Bp., Cserépfalvi Kiadó. 1996.
- 31.** Szamuely László: Változó struktúra, változó ipari társadalom. Bp., Koping-Datorg rt. 1992.
- 32.** Szelényi Iván – Konrád György: A késleltetett városfejlődés konfliktusai. Valóság, 1971. 112., 20-35.
- 33.** Tellér Gyula: A szabadság egy rejtett dimenziója. Párizs, 1978. Magyar Füzetek 1.

JEGYZETEK

- 1.** Az oktatás helyzetét alapvetően meghatározza az egyes korosztályok létszáma, összetétele. Magyarországon az elmúlt évtizedben a korosztályok száma különösen gyorsan változott. A hatvanas évtized elejének rendkívül kislétszámú korosztályai után következtek a hetvenes évek közepén született nagylétszámú korosztályok. A demográfiai csúcs tanulói a közoktatásból már kikerültek, az elmúlt években az általános iskolákban, két éve pedig már a középfokú oktatásban is egyre kisebb korosztályok vesznek részt. A középfokú oktatás most érkezett el a radikális tanulólétszám-csökkenéshez, miközben az általános iskolákban ez a folyamat lassan befejeződik. (Kozma 1995, Kozma 1996)
- 2.** Nemzetközi tendencia, hogy egyre többen és magasabb életkorig vesznek részt az iskolarendszerű képzésben, mind nagyobb tömegek számára mind későbbi időszakra tolódik tehát a munkaerőpiacra kilépés időszaka. Az oktatás ilyen értelmű expanzióját részben a gazdasági fejlődés igényei kényszerítik ki abban az értelemben, hogy a dolgozóknak egyre több és színvonalasabb képességre van szükségük. Másfelől a munka világának átalakulása, beleértve a munkanélküliség jelentős mértékét is, amely minden fejlett országban azzal jár, hogy a fiatalok munkájára egyre későbbi életkorban van és lehet szükség, a munkaerőpiacra való belépésük egyre nehezebbé válik. A gyermek- és ifjúkor meghosszabbodása mellett az oktatás expanzióját társadalompolitikai törekvések is szorgalmazzák, de az expanzió mértékadó elemzések szerint ma fejlett világszerte öngerjesztő, önmagát gyorsító folyamatnak is látszik: a magasabban képzett szülők gyermekeiknek is magasabb, sőt, a sajátjuknál magasabb képzettséget igényelnek (Lukács 1996; Gábor 1996)

Egy 1995-ös számítás szerint a fejlett országokban az 1992-ben öt éves gyerekek változatlan trendekkel számolva átlagosan az alábbi mennyiségű - tanévekben mért - időt fognak teljes idejű nappali képzésben iskolában, illetve felsőoktatási intézményekben tanulni:

Észak-Amerika 14,2 -14,7 év

Európai Unió 13,4 - 15,9 év

OECD 9,4 - 15,4 év

Csehország, Lengyelország, Magyarország, Oroszország "több mint 12 tanévet"

(Lukács 1996)

- 3.** A középiskolai továbbtanulási esélyeket például meghatározza az, hogy a 15 éven aluli évfolyamok létszámai jóval kisebbek, mint a 15 éves és 15 évnél idősebb évfolyamoké. A most kezdődő években ezért sokkal könnyebb lesz a középiskolába való bejutás. A különbséget már akkor láthatjuk, ha a mai 18 évesek 178 ezres létszámát a 14 évesek 144 ezres létszámával összehasonlítjuk. 1994 szeptemberében a 15–19 éves korcsoport létszáma 883 ezer, az egy-egy évfolyamra jutó átlagos létszám 176 ezer volt. Ma viszont a 14 évesek létszáma 144 ezer, a 13 éveseké 138 ezer, a 12 éveseké 129 ezer, a 11 éveseké 123 ezer és a fiatalabb évfolyamok átlagos létszáma is 123 ezer. (Kemény 1996)

1993-ban nappali tagozaton az általános iskola 8. osztályát eredményesen 144 ezer tanuló végezte el. Az 1993/94-es tanévben a szakközépiskolák I. évfolyamára 49.601 tanuló, a gimnáziumok I. évfolyamára 36.465 tanuló iratkozott be. A 144 ezer általános iskolát végzett gyerekből tehát középiskolában 86.066. vagyis majdnem 60 százalék tanulhatott tovább. Ehhez mindjárt hozzá kell tenni, hogy a 14 évesek létszáma 1993. január 1-jén 162 ezer, 1994. január 1-jén 155 ezer volt, és hogy 14 éves korig az általános iskola 8. évfolyamát 1991-ben a tanulók 81,0, 1992-ben 81,5, 1993-ban 81,4 százaléka végezte el. A középiskolába bejutott 86 ezer gyerek a teljes évfolyamnak már nem 59 vagy 60, hanem 54 százalékát tette ki. Már ebben az évben kedvezőbbek voltak a bejutási arányok, mint korábban. A középiskolák első osztályába járók száma az 1991/92-es tanévben 83 488 volt, de a bejutási arány a 8. osztályt végzettekhez képest 52%, a 14 évesekhez képest 48%. 1989-ben 83 403 gyerek iratkozott be a középiskolák első osztályába, de a 14 évesekhez viszonyított bejutási arány 44 százalék volt. (Kemény 1996)

- 4.** Az iskolaszervezet átalakulásával kapcsolatban vetődik fel, hogy különösen a kisiskolákkal kapcsolatban, hogy növekednek a területi különbségek "A kis iskolák ügye szorosan összefügg a kistelepülések problémájával. Az iskolák több mint fele (58%) községekben található, miközben az osztályok 44%-a, a pedagógusok 41%-a található itt, és a tanulók 40%-a tanul ezekben az iskolákban. Az összevont osztályok aránya városokban elenyésző, az ilyen osztályok 86%-a a községekben van. Ennek megfelelően az egy iskolára jutó tanulók száma messze alacsonyabb, mint a városokban (miközben a különböző típusú városok átlagszámai közt nem annyira nagy a különbség), az egy osztályra és egy pedagógusra jutó tanulók számában viszont nem akkora a különbség a községek javára. A 10000 fő alatti településeken volt található az iskolák 60,5%-a, míg a tanulók 42,1%-a tanult ezeken a településeken. Az 500 fő alatti településeken átlagosan 51 fős iskolák működnek, ami a 10000 fő alatti településeken működő iskoláknak átlagának is kevesebb, mint harmada... A legújabb monitor vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy az elmúlt években is csökkent a tanulmányi teljesítmények tükrében mért oktatás színvonala, és ezen belül is nőtt a szakadék a falusi, községei és a városok iskolák között — az utóbbiak javára." (Lannert 1996)

5. Mind az iskolázottsági, mind a munkaerőpiaci pozíciója szerint markánsan elkülöníthetők a roma fiatalok:

"A 15–19 éves korcsoportban 1993 végén a foglalkoztatottak aránya a nem romáknál 15,1 százalék volt, a romáknál 15,6 százalék, a munkanélküliek aránya a nem romáknál 7,2 százalék, a romáknál 11,4 százalék, az inaktívaké a nem romáknál 77,7 százalék, romáknál 73,0 százalék.

A munkaerőpiaci hasonlóság más megvilágításba kerül, ha figyelembe vesszük a roma és nem roma fiatalok iskolába járását:

"Ezek az arányok látszólag közel állnak egymáshoz. A látszat azonban csal. A majdnem 78 százalék inaktív nem roma személynek döntő többsége (a korcsoport 70,1 százaléka) tanuló volt. A ténylegesen inaktív személyek aránya 7,6 százalék. A roma fiataloknak viszont csak 24,9 százaléka volt tanuló. A nem roma tanulók 5,2 százaléka főiskolára vagy egyetemre járt, 55,5 százaléka szakközépiskolába vagy gimnáziumba és csak 6,2 százalékuk általános iskolába. A 15–19 éves roma tanulók 45,4 százaléka általános iskolába járt, 10 százaléka szakiskolába, 30,8 százaléka szakmunkásképzőbe, 13,5 százaléka szakközépiskolába vagy gimnáziumba és 0,2 százalékuk folytatott felsőfokú tanulmányokat." (Kemény 1997)

Még markánsabban rajzolódik ki a roma és nem roma fiatalok közötti különbség 20–24 éves korban:

"A 20–24 éves korcsoportban a foglalkoztatottak aránya a nem romáknál 55,9 százalék volt, a romáknál 23,8 százalék. A munkanélküliek aránya a nem romáknál 11,9 százalék volt, a romáknál 23,5 százalék. Az inaktívak aránya a nem romáknál 32,1 százalék volt, a romáknál 52,8 százalék." (Kemény 1997)